

De maat der dingen – mens, natuur, recht

Arie Trouwborst¹

Al eeuwenlang geldt de mens als maat der dingen, maar huidige wetenschappelijke inzichten vragen om nuancering van die kijk op de wereld. Daarbij gaat het niet alleen om de intussen haast onvoorstelbare omvang van de ecologische crisis, maar ook om toegenomen kennis inzake de intelligentie, het bewustzijn, en het gevoelsleven van niet-menselijke aardbewoners. Samenleven met wolven en andere ‘lastige burens’ lijkt uiteindelijk een kwestie van beschaving, en natuurherstel een kwestie van rechtvaardigheid. Het recht speelt een sleutelrol bij het vertalen van deze wetenschappelijke en ethische inzichten naar de vaak weerbarstige praktijk.

1. Hooggestemde idealen en grote vragen

‘Hoe gaat u voorkomen dat roedels wolven ons land zullen intrekken?’ Aldus een Kamervraag die in 2009 werd gesteld aan de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.² Het kan niemand zijn ontgaan dat de minister dit niet voorkomen heeft, en dat *Canis lupus* terug is van weggeweest. Hoe groot de woningnood, de klimaatproblemen, en de geopolitieke zorgen ook zijn, de wolf is sinds zijn terugkeer niet uit het nieuws weg te slaan. Hoe dat komt? Sander Turnhout zei het onlangs zo:

‘Wolven betwisten onze diepe, culturele overtuiging dat wij het recht hebben ons de natuur toe te eigenen en naar onze hand te zetten.’³

Mede daarom is de wolf ook een van de soorten die hieronder zullen optreden als illustratiemateriaal.

In de kern is dit essay een meditatie, vanuit het perspectief van de natuurbescherming, op iets dat Willem Witteveen dertig jaar geleden schreef. Namelijk, de stelling dat een van de betekenissen van het recht bestaat uit ‘de strijd om hooggestemde idealen,’ met name rechtvaardigheid, ‘in een onvolmaakte wereld althans enigszins waar te maken.’⁴ Het kunnen nastreven van hooggestemde idealen, die uitstijgen boven kortzichtige en zelfzuchtige neigingen, lijkt een van de dingen te zijn die mensen

onderscheidt van de meeste andere soorten. Een andere eigenschap die typisch menselijk lijkt te zijn is het überhaupt kunnen zien van het grotere plaatje, in ruimte en in tijd, waarbinnen onze dagelijkse beslommeringen zich afspelen.

In dit kader ga ik de lezer opzadelen met een stapel vragen, zonder bijbehorende sluitende antwoorden. Ongemakkelijke vragen misschien ook wel. Het stellen, bedenken, en bespreken van juist die lastige vragen is bij uitstek iets dat aan de universiteit moet gebeuren, zoals ook de Tilburgse rector magnificus Wim van de Donk twee jaar geleden benadrukte in zijn Witteveen-lezing.⁵ Op een afstandje van de ‘vaak opgewonden tijdgeest’ kent de universiteit, als het goed is, de ‘eeuwigheidswaarde van het streven naar het ware, het goede en het schone’, zo zei hij dat.⁶ Wetenschap is vragen stellen met een open geest.

Over rechtvaardigheid en over het grote plaatje gesproken, laat ik met de deur in huis vallen aan de hand van een spotprent van Daniel Quinn, getiteld ‘The fence’.⁷ Daarop zien wij een serie plaatjes van de aarde. Eerst in een ver verleden, duizenden jaren terug. De wereld is dan helemaal bedekt met groene natuur, behalve één heel klein plekje op het noordelijk halfrond waar de wildernis door de mens is verwijderd. In cultuur gebracht, zeggen we dan. Om dat plekje staat een hek. Dat is bedoeld om wilde dieren buiten te houden.

Het tweede plaatje laat de situatie zien rond het jaar 1500 na Christus. Het kleine kale plekje heeft zich inmiddels uitgebreid tot de halve planeet. Op het derde plaatje, in 1800, heeft de mens 80% in beslag genomen. Het vierde en laatste plaatje, in het heden, laat de omgekeerde situatie zien van plaatje één. Eén klein groen plekje is nog over, op het zuidelijk halfrond. Wederom omringd door een hek. Nu is de toelichting: ‘Dit is een

Ik ga de lezer opzadelen met een stapel vragen, zonder bijbehorende sluitende antwoorden

natuurreservaat. Het hek is bedoeld om de wilde dieren erin te houden.’

Helaas is dit nauwelijks overdreven. Als we alle landzoogdieren ter wereld tegelijk op een hele grote weegschaal zouden zetten, dan zijn alle mensen samen inmiddels 36% van het totale gewicht. Onze koeien, varkens, en andere tamme dieren zijn maar liefst 60%. Alle wilde zoogdieren – alle muizen, bevers, wilde zwijnen, herten, antilopen, neushoorns, nijlpaarden, olifanten, noem maar op – zijn samen nog maar 4%.⁸

Een andere statistiek: onderzoek wijst uit dat ongeveer 50% van de aarde, representatief verdeeld over de verschillende ecologische regio's, effectief zou moeten worden beschermd om de meeste soorten planten en dieren voor de toekomst te behouden.⁹ Een bekend voorvechter hiervan was de Amerikaanse bioloog Edward O. Wilson, met zijn ‘Half-Earth’ campagne.¹⁰ In werkelijkheid zijn momenteel wereldwijd slechts 17% van het land en 10% van de zee aangewezen als beschermde gebieden waar de natuur voorrang heeft. En slechts een fractie hiervan is ook effectief beschermd.¹¹

Al met al is een uitstervingsgolf in gang gezet van een omvang die niet is aanschouwd sinds de exit van de dinosauriërs, 65 miljoen jaar geleden.¹² Ditmaal is de oorzaak geen rots uit de ruimte, maar een levend wezen dat op papier geldt als de intelligentste soort die ooit op aarde is verschenen. Die zichzelf *Homo sapiens* heeft genoemd. Wie of wat geeft ons het recht om ons zo te gedragen? Anders geformuleerd: is ons gedrag recht te praten?

2. Willens en wetens

Laten we wat kandidaat-rechtvaardigingen bekijken. Noodzaak is altijd een juridisch sterke rechtvaardigingsgrond. Is het misschien zo dat we simpelweg geen keus hebben? Dat onze aanslag op het leven op aarde bittere noodzaak is – een kwestie van wijf of de rest?

Nee, dat is niet het geval. Onderzoek laat zien dat biodiversiteitsverlies gestopt en omgekeerd kan worden terwijl tegelijkertijd de geprojecteerde 10 miljard mensen die later deze eeuw de planeet zullen bewonen een prima leven leiden.¹³ Dat kan als de welvaart wat beter verdeeld, de gemiddelde ecologische voetafdruk verkleind, en ecosystemen en natuurlijke processen weer meer ruimte gegeven wordt.

Een belangrijk element in elk scenario om dit te bereiken is het drastisch verkleinen van de veehouderij. Dat levert niet alleen grote winst op in termen van stikstof en waterkwaliteit, maar bovenal ook de ruimte die zo

Een belangrijk element in elk scenario om dit te bereiken is het drastisch verkleinen van de veehouderij

hard nodig is om de natuur te laten herstellen. Natuurlijk zijn de haken en ogen voor boeren en andere direct betrokkenen niet mis, maar in het grote plaatje betreft dit een bescheiden offer. Sterker nog, niet alleen de mensheid en het leven op aarde krijgen meer perspectief, maar ook de gezondheid van de individuele mens lijkt beter af te zijn met weinig (of geen) vlees en kaas op het menu – net zoals een klein kind een aanmerkelijk beter toekomstperspectief heeft met één snoepje per maand in plaats van vijf per dag.

Uitstijgen boven de onmiddellijke eigen wensen, iets verder kijken dan de neus lang is, en dat vertalen naar keuzes in de supermarkt en het stembokje. Oog voor het grote plaatje plus een beetje zelfbeheersing: precies datgene waarvan we zeggen dat *Homo sapiens* er vergeleken met andere soorten zo goed in is. Kortom, als we het belangrijk genoeg zouden vinden, is de biodiversiteitscrisis met een paar relatief simpele maatregelen op te lossen.

Een tweede reactie zou kunnen zijn dat we het zo kwaad toch niet bedoelen. Dat uitstervende soorten het onbedoelde gevolg zijn van mensen die er te goeder trouw het beste van maken. Zou dat geen rechtvaardigingsgrond, of ten minste een verzachtende omstandigheid, kunnen zijn?

Ook dat lijkt onwaarschijnlijk. Zeker de mensen aan de knoppen van de samenleving weten al heel lang hoe het zit, maar laten het gebeuren. Met alle respect doet dat toch denken aan één van Colter Wall's beste liedjes: ‘The devil wears a suit and tie.’

Eerlijk gezegd denk ik dat het héél lang geleden was dat onze voorouders de kaart van de ‘goede trouw’ voor het laatst met fatsoen hebben kunnen spelen. Er is wel gedacht dat het grote kantelpunt in de invloed van de mens op de natuur de Industriële Revolutie was, het Europese kolonisatie-tijdperk daarvoor, of nog eerder de uitvinding van de landbouw duizenden jaren geleden. Maar de eerste grote klappen vielen al tienduizenden jaren

Auteur

1. Prof. mr. A. Trouwborst is hoogleraar natuurbeschermingsrecht aan Tilburg Law School. Dit essay is een bewerkte versie van de Witteveen-lezing die door de auteur op 15 mei 2025 werd uitgesproken in Tilburg. Deze lezingenserie is gewijd aan hoogleraar, senator en NJB-medewerker Willem Witteveen, die in 2014 samen met zijn vrouw en dochter om het leven kwam bij de aanslag op de MH17. Rechtvaardigheid is een centraal element van zijn gedachte-

goed. Een opname van de lezing is hier beschikbaar: youtube.com/watch?v=A9Zu5-mC8pU.

Noten

1. Ormel & Schreijer-Pierik, 10 november 2009, *Aanhangsel Handelingen II* 2009/10, nr. 933.
2. S. Turnhout, ‘De wolf’, *De Groene Amsterdammer* 1 mei 2025.
3. W. Witteveen, *De geordende wereld van het recht: een inleiding*, Amsterdam Uni-

versity Press, 1996, p. 6.

5. W. van de Donk, *Bakens en beweging: over universiteiten*, Tilburg University 2023.

6. Id., p. 19.

7. ishmael.org/daniel-quinn/the-fence-poster/.

8. Y.M. Bar-On e.a., ‘The biomass distribution on Earth’, *PNAS* 2018, vol. 115, afl. 25, p. 6506-6511.

9. Bijvoorbeeld E. Dinerstein et al., ‘An ecoregion-based approach to protecting half the terrestrial realm’, *BioScience* 2017,

vol. 67, afl. 6, p. 534-545.

10. E.O. Wilson, *Half-Earth: our planet's fight for life*, Liveright Publishing, 2016.

11. protectedplanet.net.

12. Zie bijvoorbeeld E. Kolbert, *The Sixth Extinction: an unnatural history*, Bloomsbury, 2015.

13. Een recent voorbeeld: D.P. van Vuuren e.a., ‘Exploring pathways for world development within planetary boundaries’, *Nature* 2025, vol. 641, p. 910-916.

© Malte Mueller / Getty images

geleden, met het uitroeien van talloze soorten grote zoogdieren en vogels door prehistorische mensen.

Heel veel, en heel veel verschillende, grote beesten – naast de kleinere dieren, planten, en schimmels. Dat is de norm voor het leven op aarde. Steeds andere variaties op dat thema.¹⁴ Het is bijvoorbeeld al honderdduizenden jaren de natuurlijke toestand van alle continenten (behalve Australië en Antarctica) dat er olifanten rondstruinen. Tot *Homo sapiens* op het toneel verschijnt, en het snel bergafwaarts gaat met de megafauna.¹⁵

Ergens in Europa, zo'n 40.000 jaar geleden, turen drie jagers – Bart, Bert, en Boris – in de verte, naar een kleine kudde bosolifanten.¹⁶ Die zijn er steeds minder, en al maanden hebben ze geen olifant gezien. 'Misschien deze maar laten lopen?' oppert Bart. 'Anders zijn ze straks helemaal op.' De reactie van zijn kompanen: 'Hm... nee.' Zonde om zo'n buitenkans te laten schieten. De jacht wordt ingezet.

3. Geen draagvlak voor de mens

Keer op keer moeten zulke situaties zich hebben voorgedaan. Wellicht waren er soms enkelingen die zich zorgen maakten en opriepen tot terughoudendheid, maar het collectief besloot meestal anders, zo vertellen de fossiele archieven. En zo werden de Europese olifanten, neushoorns, nijlpaarden, reuzenherten, steppebizons, waterbuffels, leeuwen, luipaarden, hollenberen, en hyena's één voor één naar de eeuwige jachtvelden geholpen.¹⁷

Als een soort eenmaal is uitgestorven, verdwijnt hij ook in een mum van tijd uit het collectieve geheugen, en schakelt de mens moeiteloos over op een nieuw idee van

wat 'normaal' en 'natuurlijk' is. Biologen noemen dat het 'shifting baseline syndrome'.¹⁸ Maar wie de moeite neemt om even stil te staan en uit te zoomen, begrijpt dat het eigenlijk héél raar is dat we anno 2025 in de gebieden van Natuurmonumenten en het Brabants Landschap nooit neushoorns of olifanten tegenkomen.¹⁹ We leven in een 'schaduwland', zegt de Britse auteur George Monbiot.²⁰ Een natuur die vol is van de geesten van allerlei wezens die hier thuishoren, maar er niet meer zijn.

De lijst van zoogdieren die uit de Lage Landen verdreven werden is lang. Ook oeros, wild paard, wisent, eland, en bruine beer moesten eraan geloven, en uiteindelijk zelfs heel flexibele soorten als wolf, bever, en otter. Dan hebben we het nog niet over bomen, planten, vogels, vissen, en kleiner grut. Inmiddels is het zo ver dat zorgen rijzen over doodgewone vogels als leeuweriken, en zelfs over bloemen en insecten. Moedertje Natuur wordt stap voor stap uitgetekend. Nog even en we zitten op het bot.

Behalve de omvang van de afbraak van de natuur, is ook de kennis over de gevolgen ervan nog nooit zo groot geweest als vandaag.²¹ We weten nu dat er zonder gezonde ecosystemen uiteindelijk geen vruchtbare bodems meer zullen zijn, geen drinkbaar water, geen leefbaar klimaat, geen adembare lucht.

Nooit eerder in de geschiedenis hebben we zoveel geweten, zoveel begrepen, zoveel gekund. Desondanks blijven we willens en wetens de 'life support systems' van de planeet afbreken. En maar zagen in die tak waar we zelf met ons hele hebben en houwen op zitten. Zo bekeken is het moeilijk om de onplezierige conclusie te vermijden dat de huidige generaties de domste zijn die de mensheid

ooit heeft voortgebracht. De mens heeft de natuur nodig – andersom *absoluut* niet.²² Sterker nog, ‘98% van de natuur vindt dat de mens niet in Nederland hoort’, rapporteerde Anton Dingeman in 2020.²³ De regering kan zulke cijfers niet negeren, aldus hetzelfde bericht: ‘De wolf mag blijven. Maar voor de mens is te weinig draagvlak.’²⁴

4. Heersers over de schepping

Hoe de mensheid zichzelf en de rest van het leven op aarde zo in de puree heeft geholpen is ongetwijfeld een complex verhaal. Eén factor van betekenis lijkt echter wel te zijn dat de mens in de regel, door de hele diepe geschiedenis heen – bewust of onbewust – zijn eigen behoeften, wensen, en neigingen heeft beschouwd als de maat der dingen. De ‘menselijke maat’, dat klinkt in veel contexten vriendelijk en verstandig. Maar veel van onze medeschepselen zijn er bepaald niet vrolijk van geworden. De menselijke ‘eigendunk is te groot geworden,’ verkondigde ook Tom-Jan Meeus in 2018.²⁵

De ‘menselijke maat’, dat klinkt in veel contexten vriendelijk en verstandig. Maar veel van onze medeschepselen zijn er bepaald niet vrolijk van geworden

Dat brengt ons bij een derde en belangrijke kandidaat-rechtvaardiging – namelijk, de waarde van de mens vergeleken met die van andere soorten. En bij deze vraag: zijn mensen zo bijzonder dat zij simpelweg meer bestaansrecht hebben dan andere levensvormen?

Het idee van een hiërarchie in de natuur, met de mens aan de top, zit diep ingebakken in de klassieke en

joods-christelijke tradities waarop veel van onze huidige denkbelden terug te voeren zijn. Met de Bijbel in de hand is vaak betoogd dat de rest van de schepping ten dienste staat van de mens, en dat die erover mag heersen op de manier die hem het beste uitkomt.²⁶ Theologen hebben er echter al vaak op gewezen dat dit berust op een foutieve interpretatie.²⁷

Het begon allemaal met een kunstwerk waarvan de maker ‘zag dat het goed was’.²⁸ Die creatie mag de mens vervolgens zijn toevertrouwd, maar – om het in juridische termen te gieten – het eigendom ervan is niet overgegaan. ‘Van de HEER is de aarde en alles wat daar leeft’²⁹ laat nig aan twijfel over. En hier is God zelf aan het woord:

‘Mij behoren de dieren van het woud, de beesten op duizenden bergen, ... wat beweegt in het veld is van mij.’³⁰

Kortom, de mens heeft iets kostbaars in handen dat niet aan hem toebehoort. Om dit concreet te maken, de wolven die nu door Drenthe en over de Veluwe en Utrechtse Heuvelrug drement, gelden in Bijbels opzicht dus als *Gods* wolven.

Bovendien, in dezelfde tekst in Genesis waarin de mens wordt opgedragen te ‘heersen’ over de schepping, wordt duidelijk gemaakt dat de mens hierin op God moet lijken.³¹ En hét grote voorbeeld voor de christen is een voetenwasser. Een herder die bezorgd op zoek gaat als er ook maar een van de honderd aan hem toevertrouwde schaapjes ontbreekt – en zichzelf uiteindelijk opoffert. Naar dat model mag de mens kennelijk bewind voeren over de schepping. Er is dan ook veel voor te zeggen om het ‘gedierte der aarde’ en het ‘gevogelte des hemels’ niet primair te beschouwen als hulpbronnen of lastposten, maar als zusters en broeders – in de lijn van onder anderen Franciscus van Assisi en zijn op Tweede Paasdag 2025 overleden naamgenoot.

Hoe het ook zij, huidige wetenschappelijke inzichten maken het ook op feitelijke gronden lastig om een sluitende rechtvaardiging te vinden voor een systematische voorkeursbehandeling van mensen boven niet-mensen.

Als samenlevingen hebben we ons op het vlak van discriminatie en gelijke behandeling inmiddels heel wat

14. T. Flannery, *Europe: a natural history*, Atlantic Monthly Press, 2019; T. Halliday, *Otherlands: a world in the making*, Penguin, 2022.

15. Zie bijvoorbeeld R.T. Lemoine e.a., ‘Megafauna extinctions in the late-Quaternary are linked to human range expansion, not climate change’, *Anthropocene* 2023, vol. 44, art. 100403.

16. ‘Antibosilifant’ was wellicht een betere naam geweest, omdat deze soort (*Palaeoloxodon antiquus*) juist zorgde voor een (half) open landschap: F. van der Helm, ‘Hadden we de bosilifant nog maar, dan zag de natuur er vast minder saai uit’, *Trouw* 31 mei 2025.

17. Voor een complete lijst van grote zoog-

dieren die zonder bemoeienis van de mens vandaag hoogstwaarschijnlijk in Europa te vinden waren geweest, zie A. Trouwborst & J.-C. Svenning, ‘Megafauna restoration as a legal obligation: international biodiversity law and the rehabilitation of large mammals in Europe’, *Review of European, Comparative & International Environmental Law* 2022, vol. 31, p. 182-198. Van deze 74 soorten is meer dan de helft verdwenen, inclusief alle acht zwaargewichten van boven de 1000 kilo.

18. Zie bijvoorbeeld F. Vera, ‘The shifting baseline syndrome in restoration ecology’, in: M. Hall (red.), *Restoration and history*, Routledge, 2010, p. 98; M. Argeloo, *Natuuramnesie*, Atlas Contact, 2022.

19. F. Gaiser e.a., ‘Europe’s lost landscape sculptors: today’s potential range of the extinct elephant *Palaeoloxodon antiquus*’, *Frontiers of Biogeography* 2025, vol. 18, art. e135081.

20. G. Monbiot, *Feral: rewilding the land, sea and human life*, Penguin, 2014, p. 89.

21. Bijvoorbeeld Van Vuuren e.a. 2025.

22. Voor enkele korte video’s die dit punt illustreren, zie conservation.org/nature-is-speaking/.

23. P. Geenen, ‘Anton Dingeman’, *Trouw* 18 juni 2020.

24. Id.

25. T. Meeus, ‘Democratie, eigendunk en zelfbedrog (Willem Witteveenlezing 2018)’, *Nederland Rechtsstaat*, 28 januari 2019,

nederlandrechtsstaat.nl/democratie-eigendunk-en-zelfbedrog-willem-witteveenlezing-2018/.

26. Een beroemde kritiek hierop is die van L. White, ‘The historical roots of our ecological crisis’, *Science* 1967, vol. 155, afl. 3767, p. 1203-1207.

27. Bijvoorbeeld J.R. Middleton, ‘The image of God in ecological perspective’, in: H. Marlow & M. Harris (red.), *The Oxford handbook of the Bible and ecology*, Oxford University Press, 2022, p. 284-298.

28. Genesis 1.

29. Psalm 24:1.

30. Psalm 50:10-11 (cursivering toegevoegd).

31. Genesis 1:26.

afgevraagd. Bijvoorbeeld: welke goede redenen zijn er om mannen stelselmatig beter te behandelen dan vrouwen? Of het ene 'mensenras' beter dan het andere? Het antwoord, vastgelegd in verdragen en grondwetten, luidt steeds: die goede redenen zijn er niet. Oftewel, seksisme en racisme kunnen niet door de morele beugel, en ook niet door de juridische.

Bij speciesisme³² is de vraag: welke goede redenen zijn er om de belangen van mensen stelselmatig voorrang te verlenen boven de belangen van walvissen, wolven, vleermuizen, en vlinders? Mensen kunnen lijden, zeiden sommigen vroeger, andere soorten niet. Mensen zijn slim; dieren, planten, en schimmels niet. Gevoel en emotie, bewustzijn, intelligentie, creativiteit, empathie, moraliteit, gereedschapsgebruik, cultuur, taal: allemaal zijn ze wel eens geopperd als uniek menselijke eigenschap, die een voorkeursbehandeling rechtvaardigt. Daar zijn echter heel wat vragen bij te stellen. We zagen bijvoorbeeld al dat onze collectieve intelligentie niet per sé iets is om trots op te zijn.

5. Egocentrisme op soortniveau

Ik noem nog drie vraagtekens. Ten eerste zijn voor alle genoemde eigenschappen tevens niet-menselijke soorten te vinden die ze tot op zekere hoogte bezitten.³³ Ook andere schepselen hebben gevoelens en geheugens; ook zij kunnen plannen, kiezen, en communiceren; spelen en ruziën; haten en wraaknemen;³⁴ liefhebben en rouwen. Van veel dieren is ook bekend dat ze individuele persoonlijkheden en culturen hebben. Sommige wolven zijn avontuurlijk ingesteld, andere zijn verlegen. In sommige orka-families staat altijd vis op het menu en moet je met zeehond echt niet aankomen, terwijl het in andere families precies andersom gaat.³⁵

Bavianen, buffels, en zelfs bijen doen aan democratische besluitvorming. Daar lijken ze bovendien bepaald niet slechter in dan wij. Hun keuzes blijken vaak verstandig, en dienen in de regel werkelijk het belang van het collectief op de lange termijn. Neem de manier waarop een kudde herkauwende buffels bepaalt waar ze 's nachts gaan grazen.³⁶ Eén voor één komt er een volwassen vrouwtje overeind, blijft een poosje met de kop in een bepaalde richting staan, en gaat weer liggen. Als ten slotte de hele kudde opstaat, vertrekt die in de richting die door de meeste koeien is aangegeven. Gebruik makend van de kennis en ervaring in de groep, wordt zo stevast het meest voedzame gras gevonden. (Naar jonge dieren wordt niet geluisterd, naar oude stieren evenmin.)

Al zulke nieuwe inzichten in de werelden van andere soorten versterken het gevoel dat we onderdeel zijn van een veel grotere gemeenschap dan we misschien dachten. We zijn niet alleen. Niet als persoon, volk, of land, maar

ook niet als soort.³⁷ En vanuit moreel opzicht geldt al snel dat wie iets eenmaal weet, ook iets met die kennis moet. Hoe dan ook, om terug te keren naar het perspectief van speciesisme, is het al met al niet eenvoudig om iets menselijks te vinden dat andere soorten helemaal vreemd is. De mens is natuurlijk wel extreem in alles – van extreem liefdevol tot extreem wreed, en van extreem creatief tot extreem destructief.³⁸

Hier dient het tweede vraagteken zich aan: wie bepaalt überhaupt wat de meetlat is? Wie mag zeggen wat de criteria zijn die onderscheid kunnen rechtvaardigen? Wie beslist, bijvoorbeeld, dat het kunnen componeren van een Johannes-passion superieur is aan het vermogen om onder water, in het donker, met de eigen zintuigen, een visje te onderscheiden op 100 meter afstand? Een dolfijn kan dat met echolocatie. Een zeehond doet het door met zijn uiterst gevoelige snorharen minieme drukgolfjes in het water te detecteren.³⁹ De mens bakt er natuurlijk niets van – maar is wel weer heel goed in het ontwikkelen van technologie om dergelijke taken uit te voeren. Linksom of rechtsom, wie zegt dat precies *onze* sterke punten de *belangrijkste* punten zijn, riskeert de associatie met de reclameboodschap 'wij van WC-eend adviseren WC-eend'.

Bovendien, tussen de acht miljard mensen zitten er helemaal niet zo gek veel die hi-tech sonarapparatuur kunnen ontwerpen. Of aria's en recitatieven componeren. Dat brengt ons bij het derde vraagteken. Want in de regel worden intelligentie, creativiteit, taalvaardigheid, of welke andere van de genoemde eigenschappen dan ook, helemaal geen geschikte criteria gevonden om ongelijke behandeling *tussen mensen* te rechtvaardigen.

Vermoedelijk zijn er onder de lezers slechts weinigen die vinden dat iemand met een IQ van 110 om die reden als mens meer waard is, en een voorkeursbehandeling verdient, ten opzichte van iemand met een IQ van 90 – en al helemaal niemand die dat hardop zou willen zeggen. En wat te denken van de uitspraak: 'Mijn *moreel besef* is beter ontwikkeld dan het jouwe, en *daarom* mag ik jou onderdrukken.' Wie die stelling wil verdedigen, houdt van een uitdaging.

Onze ethiek, en onze wetten, zeggen dat een hooglebaar niet meer waard is dan iemand met een verstandelijke beperking, en een literair genie niet meer dan een analfabeet. Als mensen hebben zij dezelfde waardigheid, en we zijn hen allen dezelfde behoorlijke behandeling verschuldigd. Waarom zouden de bewuste criteria dan wel geschikt zijn om mensen voor te trekken ten opzichte van andere schepselen?

In het verleden leidde voortschrijdend inzicht aangaande medemensen tot het besef dat seksisme en racisme niet door de morele beugel kunnen. De kennis van nu

Bavianen, buffels, en zelfs bijen doen aan democratische besluitvorming. Daar lijken ze bovendien bepaald niet slechter in dan wij. Hun keuzes blijken vaak verstandig, en dienen in de regel werkelijk het belang van het collectief op de lange termijn

over niet-menselijke aardbewoners lijkt antropocentrisme in dezelfde categorie te plaatsen van dubieuze, collectieve vormen van egocentrisme.

6. Visdieven en Vanderspeigles missie

Antropocentrisme komt echter van ver. Dat is terug te zien in sommige namen van planten en dieren, waaronder een sierlijke kleine stern. Die had bijvoorbeeld zeezwaluw kunnen heten, maar het werd 'visdief'. Want ze stelen onze vis. Die houding zit er her en der nog steeds diep in. Ook aalscholvers hebben het op onze vis voorzien, ganzen eten ons gras, enzovoort.

Kabinet na kabinet steekt de energie vooral in uitsteltactieken en juridische geitenpaadjes – om een systeem in stand te houden dat draait op doffe ellende

Intussen lijkt de ecologische crisis zelf alleen maar dieper te worden. Al decennia klinkt vanaf de krantenpagina's wekelijks, zo niet dagelijks, een nieuwe klaagzang. Het stikstofoverschot op de Veluwe is zo groot dat jonge pimpelmeesjes met gebroken pootjes uit het ei kruipen. De dunbekwulp is uitgestorven. Koraalriffen verbleken. De vlinderstand blijft kelderen. Het hele land lijkt tot in zijn haarvaten vergiftigd – overal zit PFAS in, van eieren tot rode wijn.

En nog steeds worden schreeuwende varkens van mega-stallen naar mega-slachthuizen gereden, in vrachtwagens met grappige plaatjes erop van lachende biggetjes – als symbolen van een volledig uit de hand gelopen vee-industrie. Al een halve eeuw is duidelijk dat het roer om moet in de veehouderij – onder meer vanwege vermesing, verzuring, het ruimtebeslag, dierenleed, en de vele besmettelijke ziektes. De winsten zijn voor de grote jongens, terwijl de prijs wordt betaald door omwonende flora, fauna, en mensen, door het vee en veel boeren zelf, en

door toekans en jaguars in verdwijnende regenwouden ver weg. Maar machtige lobby's krijgen het steeds weer voor elkaar om de *status quo* overeind te houden. En kabinet na kabinet steekt de energie vooral in uitsteltactieken en juridische geitenpaadjes – om een systeem in stand te houden dat draait op doffe ellende. Zijn er ooit grenzen aan dit geknoei, vroeg mijn voorganger Kees Bastmeijer zich af in zijn afscheidsrede.⁴⁰

Allerlei associaties dringen zich op. Zoals het recente essay van Tommy Wieringa in de Maand van de Filosofie, getiteld 'Optimisme zonder hoop'.⁴¹ Hij noemt het een 'fundamentele weeffout in onze soort' dat we er ondanks al onze vernuftigheid steeds maar niet in slagen ons gemeenschappelijk handelen af te stemmen op de lange termijn en het algemeen belang.⁴² 'Wij mensen zijn notoir consistent in het niet laten corresponderen van onze daden met onze woorden,' zo klinkt het in een ander recent essay.⁴³ En wat te denken van de vraag die Peter Singer stelde aan het eind van zijn bekende boek *Animal Liberation*:

'Will our tyranny continue, proving that morality counts for nothing when it clashes with self-interest, as the most cynical of poets and philosophers have always said?'⁴⁴

Kenner van de serie 'Resident Alien' hebben misschien al even gedacht aan dokter Harry Vanderspeigle en zijn 'device', waarmee hij de hele mensheid snel en pijnloos zou kunnen uitschakelen om de rest van het leven op aarde te redden van de ondergang. Dat is niet een oplossing waar ik in dit essay voor wil pleiten. Wel wakkeren Vanderspeigle en zijn missie het besef aan dat ons eigen bestaansrecht misschien niet zo vanzelfsprekend is als we vaak blijken te denken.

Wellicht kunnen we wel een kleiner offer overwegen, en een prijsvraag uitschrijven voor een nieuwe wetenschappelijke naam voor onze soort, die wat beter met de feiten overeen komt dan '*Homo sapiens*'. In de biologische en filosofische literatuur zijn al heel wat alternatieven voorgesteld, zoals '*Homo destructivus*', '*Homo insipiens*', of '*Homo moronicus*'. Dan zouden we straks ten minste met enige flair over het randje gaan, is de gedachte.

7. Steenkonijnen, wolven, en olifanten

Is dat dan hoe het verhaal eindigt, met een cynisch grapje? Zit het inderdaad allemaal hopeloos muurvast? Of is er

32. Een klassieke tekst over dit concept is P. Singer, *Animal Liberation*, The Bodley Head Ltd., 2015.

33. Zie bijvoorbeeld C. Safina, *Beyond words: what animals think and feel*, Picador, 2016; F. de Waal, *Are we smart enough to know how smart animals are?*, Granta, 2017; F. de Waal, *Mama's last hug: animal emotions and what they teach us about ourselves*, Granta, 2020.

34. Voor een fascinerend voorbeeld (tijgerwraak), zie J. Vaillant, *The tiger: a true story*

of vengeance and survival, Vintage Canada, 2011.

35. Safina 2016.

36. H.H.T. Prins, *Ecology and behaviour of the African buffalo: social inequality and decision making*, Chapman & Hall, 1996, p. 218-236.

37. Deze draad van het essay borduurt voort op A. Trouwborst, 'Stel juridische grenzen aan de menselijke voetafdruk', *Trouw* 24 januari 2024.

38. Annie Dillard spreekt van 'this curious

human culture which is as cheerfully enthusiastic as it is cheerfully cruel': A. Dillard, *Pilgrim at Tinker Creek*, Harper Perennial Modern Classics, 2013, p. 43.

39. Over deze en vele andere zintuigen in het dierenrijk, zie E. Yong, *An immense world: how animal senses reveal the hidden realms around us*, Penguin, 2022.

40. K. Bastmeijer, 'Grenzen aan geknoei: naar oprechte erkenning van de natuur in recht, beleid en uitvoering', afscheidscollege 19 januari 2023, tilburguniversity.edu/nl/

actueel/persberichten/afschidscollege-grenzen-aan-geknoui-naar-oprechte-erkenning-van-de-natuur-recht-beleid-en-uitvoering.

41. T. Wieringa, *Optimisme zonder hoop*, Uitgeverij Pluim, 2025.

42. Id.

43. G. van den Brink, 'Heilige aarde? Zeg niet te snel nee', *Kontekstueel* 2025, afl. 3, p. 17-21, p. 21.

44. Singer 2015.

toch beweging? Een goed moment voor een gedicht, door Willem Witteveen:

‘Zou het een konijn zijn
in de pauze van dit rechtsgeleerd gesprek
ergens in het gras tussen de bomen
door de raamlijst uitgelicht?

Of is het toch, bewegingloos, in mimicry
een bruine steen die zich laat zakken op de taaie
grond,
de oren plat langs het versteende lijf
gespitst nog op de tekens van gevaar?

Ik schrijf dit neer en kijk en zie:
mijn steenkonijn is in het bos verdwenen.’⁴⁵

En zowaar, als we goed kijken naar het landschap van de ecologische crisis en aanverwante ethiek, beleid, en recht, dan lijken we ook daar steenkonijnen te ontwaren – geen razend snelle, maar toch. De toenemende erkenning van rechten voor de natuur is een voorbeeld.⁴⁶

Ook in het klassieke natuurbeschermingsrecht zit wel degelijk beweging. Zo waren de eerste natuurbeschermingsverdragen van ruim een eeuw geleden expliciet gericht op het beschermen van ‘nuttige’ en het bestrijden van ‘schadelijke’ soorten.⁴⁷ ‘Nuttig’ en ‘schadelijk’ voor de mens, uiteraard. Dat is radicaal veranderd. Huidige verdragen, en ook de Nederlandse wet, erkennen nadrukkelijk de ‘intrinsieke waarde’ van de natuur.⁴⁸ Dat wil zeggen, de waarde die wilde flora en fauna hebben van zichzelf, ongeacht hun nut of schadelijkheid voor de mens. De Amerikaanse president Nixon sprak een halve eeuw geleden van een ‘hoger bestaansrecht van *wild things and wild places* – dat hun niet door mensen is gegeven en ook niet door mensen kan worden weggenomen’.⁴⁹ In het World Charter for Nature – het Wereldhandvest voor de Natuur – van de Verenigde Naties uit 1982 staat het zo:

‘Every form of life is unique, warranting respect regardless of its worth to man.’⁵⁰

Wie zonder goed excuus iets van waarde kapot maakt, heeft de plicht het te repareren. Natuurherstel is dus niet alleen een kwestie van lijfsbehoud, maar ook van rechtvaardigheid. Niet voor niets dus zijn op internationaal en Europees niveau ambitieuze doelen vastgelegd voor 2030 en daarna. De natuur moet veel meer ruimte krijgen; beschadigde ecosystemen moeten worden hersteld; en conflicten met andere soorten omgebogen naar co-existentie.⁵¹ Niet voor niets ook is een Europese Natuurherstelwet aan het juridische landschap toegevoegd.⁵² Op de keper beschouwd is die 50% van E.O. Wilson’s ‘Half-Earth’ nog steeds bijzonder oneerlijk – één soort uit miljoenen die de helft van *alles* voor zichzelf claimt – maar het is stukken beter dan de huidige situatie, en gewoon haalbaar.

De wolf is een ander goed voorbeeld. Vroeger werd het doden van een wolf beloond met een premie, nu bestraft met een boete.⁵³ Hoewel nog steeds niet iedereen de woorden ‘broeder wolf’ in de mond zal nemen, zoals Franciscus van Assisi deed, valt vanuit historisch perspectief lastig te ontkennen dat de mens iets met *Canis lupus*

De recente terugkeer van de wolf in delen van Europa en van Nederland kan niet alleen worden beschouwd als een vorm van ecologisch herstel, maar ook van rechtsherstel

goed te maken heeft. Europa, inclusief het huidige Nederland, werd vanaf het Midden-Pleistoceen door wolven bewoond – en nog veel langer door wolfachtige voorouders.⁵⁴ De mens nam echter, vooral vanaf de middeleeuwen, met kenmerkend enthousiasme en vindingrijkheid de vervolging van de ‘grote boze wolf’ ter hand. In grote delen van het continent leidde dat uiteindelijk tot totale verdelging. De recente terugkeer van de wolf in delen van Europa en van Nederland kan aldus niet alleen worden beschouwd als een vorm van ecologisch herstel, maar ook van rechtsherstel.

Tegelijkertijd is solidariteit geboden met schapenhouders. Zij betalen de grootste prijs voor hernieuwde co-existentie, en verdienen dus hulp bij het wederom ‘wolf-proof’ maken van hun bedrijfsvoering, en compensatie van gedood vee als het toch eens misgaat. Maar óók solidariteit met andere landen, vooral in het Globale Zuiden.

Wie van de arme en snel groeiende bevolking van landen als Tanzania en India verwacht dat men daar ook in de toekomst plaats blijft maken voor leeuwen, tijgers, olifanten, nijlpaarden, enzovoort, moet ook werk willen maken van het herstel van de Europese megafauna.⁵⁵ En in ieder geval niet beweren dat het voor een zeer welvarende samenleving als de Nederlandse teveel gevraagd is om samen te leven met wolven. Vergeleken met olifanten en leeuwen zijn dat echt makke lammetjes.⁵⁶

8. Een kwestie van beschaving

In het leven van alledag staat dit grote plaatje niet altijd op het netvlies. Er is weinig voor nodig om (weer) in de ego-stand te schieten, helemaal gefocust op de eigen behoeften, zorgen, angsten, en verlangens, en te vergeten dat er anderen zijn – anderen met twee benen, vier poten, met vleugels, flippers, schubben, antennes, enzovoort. En dat al die anderen hun eigen waarde en eigen belangen hebben, waar we rekening mee te houden hebben.

Dat is precies waarom het recht bestaat, en dat beschermt niet langer alleen de mens tegen willekeur. Mede dankzij wettelijke bescherming, en verplichtingen tot behoud en herstel van leefgebieden, zijn tal van soorten terug van weggeweest in de Nederlandse natuur – zeearend, oehoe, kraanvogel, otter, bever, wisent – en zijn andere kwetsbare soorten flora en fauna (nog) niet verdwenen.

De Amerikaanse schrijver Henry Beston zei het treffend: al die wilde dieren en planten zijn niet onze ‘onderdanen’, maar andere ‘volkeren’. Die verdienen ruimte en

licht in de ogen. Van de mens vraagt dat kleine en soms grote offers.

Samenleven met andere *mensen* gaat ook niet altijd van een leien dakje. Ter illustratie volstaat een willekeurige aflevering van 'De rijdende rechter'. Als ruziënde burens er met overleg niet uitkomen, dan geldt echter niet het recht van de sterkste, maar het Burgerlijk Wetboek. Meester Frank Visser zegt dan: 'Dit is mijn uitspraak, en daar zult u het mee moeten doen.' Een kwestie van beschaving.

Net zo kunnen wolven en andere dieren soms gemakkelijke, en soms behoorlijk lastige burens zijn. Ook hier geldt bij conflicten niet langer het recht van de sterkste, maar het uitgangspunt dat wolf & co, net als de menselijke burens, bestaansrecht en eigen belangen hebben, en dat we ons best moeten doen om zo goed mogelijk samen te leven. Wanneer dat niet vanzelf gaat, trekt het natuurbeschermingsrecht, net als Meester Visser, een lijn, en ook daarmee zullen we het dan moeten doen. Wederom een kwestie van beschaving.

De wortels van deze gedachte reiken diep. Neem het oerverhaal van de ark van Noach.⁵⁷ Was die zondvloed niet een uitgelezen kans om de aardbodem te zuiveren van alle dieren die een bedreiging of hinderpaal vormen voor de mens? Nee, van alle wilde dieren moesten er twee in de ark – inclusief de lastpakken, schadeposten, en mensendoders. Ook nijlpaarden, leeuwen, krokodillen, gifslangen – en wolven. Zij horen er kennelijk allemaal bij.

De praktijk blijft weerbarstig, ook anno nu. Dikwijls laat de politiek de bal vallen en moet de rechter er aan te pas komen. Vooral het Europese recht is van grote toegevoegde waarde gebleken: normen van hogerhand, die niet zomaar even aan te passen zijn, en kunnen worden ingeroepen bij de rechter. Zonder die Europese minimumnormen zou de stilte in het wolvenconcert op de Veluwe, die in de 19^e eeuw viel, waarschijnlijk nog steeds voortduren. Want stel je voor dat Nederland zelf had mogen beslissen of we de wolf terug wilden.

Een gerelateerd weetje: uit onderzoek blijkt dat de gemiddelde levensverwachting van mensen in Nederland zonder alle strenge Europese luchtkwaliteitswetgeving van de afgelopen decennia, nu maar liefst *zes jaar* lager

zou liggen.⁵⁸ Reken maar dat Nederlandse bedrijven en overheden zich hebben afgezet tegen die strenge Europese regels. Het rechtssysteem deed echter zijn werk, en de lucht werd schoner. Dus dankjewel, Europa, voor die extra levensjaren.

Het doet denken aan wat Maurice Adams zei in zijn lezing vorig jaar: dat Willem Witteveen een 'rotsvast vertrouwen in de mens' had.⁵⁹ Het is mijn indruk dat dit doorgaans anders ligt bij hen die zich dagelijks verdiepen in, en druk maken over, natuurbehoud. Bij velen van hen overheersen frustratie, teleurstelling, en een mensbeeld dat in de buurt komt van de catechismus wanneer die stelt dat mensen in de regel 'alzo verdorven' zijn dat zij 'ganselijk onbekwaam zijn tot enig goed en geneigd tot alle kwaad'.⁶⁰ Mijn eigen vertrouwen in de mens is als het steenkonijn uit het gedicht. Soms zie ik het even, maar meestal is het weg.

Moeder Natuur toont zich vaak verrassend dankbaar en vergevingsgezind. Geef haar een nieuwe kans en ze pakt die met beide handen aan

Niettemin hoop ik van harte dat Witteveens vertrouwen, ook als het over onze omgang met de natuur gaat, uiteindelijk gerechtvaardigd zal blijken. En hoewel de biodiversiteits- en klimaatcrises voortwoekeren, en het tij nog lang niet gekeerd is, *zijn* er dus ook werkelijk wel tekenen van hoop. Als maatschappij hebben we wel degelijk een paar stappen in de goede richting gezet.

Ander bemoedigend nieuws: Moeder Natuur toont zich vaak verrassend dankbaar en vergevingsgezind. Geef haar een nieuwe kans en ze pakt die met beide handen

45. W. Witteveen, 'Een academisch gedicht', *De Academisch Boekengids*, vol. 90, januari 2012.

46. Bijvoorbeeld J. den Outer, *Rechten voor de natuur*, Lemniscaat, 2023.

47. Bijvoorbeeld de Convention on the Conservation of Birds Useful to Agriculture (1902).

48. Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats (1979), preamble; Convention on Biological Diversity (1992), preamble; art. 1.3(a) Omgevingswet (2016).

49. R. Nixon, Special Message to the Congress Outlining the 1972 Environmental Program, 8 februari 1972.

50. Resolutie 37/7 (1982) van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties.

51. Global Biodiversity Framework, Decision 15/4 of the Conference of the Parties of the Convention on Biological Diversity (2022); EU Biodiversity Strategy for 2030: Bringing Nature Back Into Our Lives, COM (2020) 380, 20 mei 2020.

52. Verordening (EU) 2024/1991 van het Europese Parlement en de Raad van 24 juni 2024 inzake natuurherstel; zie ook A. Trouwborst, 'Rewilding and the EU Nature Restoration Law: plotting the course of ecosystem restoration in Europe', *Journal for European Environmental & Planning Law* 2025, vol. 22, afl. 3, p. 364-384.

53. De recente versoepeling van de beschermde status van de wolf onder het Europese recht verandert overigens weinig aan dit uitgangspunt.

54. Geologie van Nederland, *Canis lupus*, geologie.vannederland.nl/fossielen/zoogdier-register/canis-lupus-linnaeus-1758.

55. S. Monsarrat & J.-C. Svenning, 'Using recent baselines as benchmark for megafauna restoration places an unfair burden on the Global South', *Ecography* 2022, art. e05795; zo ook Flannery 2019, p. 310: 'I think the moral case is unassailable: it is unacceptable to ask the people of Africa, whose population may reach around four billion by 2100, to live alongside lions and elephants while Europeans refuse to do so.'

56. Zoals een recentelijk voor de Europese Commissie opgesteld rapport over de wolf het samenvat: 'the overall impact of wolves on livestock in the EU is very small [and] no fatal wolf attacks on people have been

recorded in Europe in the last 40 years'; J.C. Blanco & K. Sundeth, *The situation of the wolf (Canis lupus) in the European Union*, Publications Office of the European Union, 2023.

57. Genesis 6-9.

58. G.J.M. Velders e.a., 'Effects of European emission reductions on air quality in the Netherlands and associated health effects', *Atmospheric Environment* 2020, vol. 221, art. 117109.

59. M. Adams, 'De Grondwet als winterdijk', *NJB* 2024, afl. 25, p. 1912-1919, 1915.

60. Heidelbergse Catechismus, vraag & antwoord 8.

aan, en maakt er weer wat moois van. Het potentieel voor win-win situaties is bovendien enorm, zoals allerlei *rewilding*-projecten laten zien.

Een goed voorbeeld is het grootschalige project 'ruimte voor de rivier'. Uiterwaarden vergroten, nevengeulen aanleggen, landbouw eruit, natuur erin. Het resultaat: minder overstromingsrisico, meer biodiversiteit, en als bonus prachtige plekken voor de mens om in te vertoeven.⁶¹ *Nature-based solutions*. Met de natuur meewerken, in plaats van er tegenin. Op die manier moeten gewoon meer zaken aangepakt: (1) koppie gebruiken, plan maken, plan uitvoeren; (2) zo vaak als nodig is uitleggen waarom we het zo doen, welke offers gebracht moeten worden, en hoe we de lasten verdelen; en (3) bovenal, bij een beetje (of veel) tegenstand en kritiek een rechte rug houden, en niet de boel meteen weer terugdraaien.

Dit draaiboek is nu nodig bij het vergroten en verbinden van natuurgebieden, het afschalen van de intensieve veehouderij, het terugdringen van pesticide-gebruik, het terugbrengen van ontbrekende soorten, en het verder op orde brengen van de waterhuishouding. Een voorbeeld is de provincie Noord-Brabant, waar stug wordt doorgezet met het versterken en verbinden van natuurgebieden, ondanks het verdampen van de bijbehorende ambities op rijksniveau.⁶²

9. Een spoor van hoop

Ter afsluiting een verhaaltje. Op een dag vorig jaar zat ik in de interciti op weg naar Tilburg. Ter hoogte van Ravenstein remde de trein af tot een slakkengang, en de conducteur meldde zich via de intercom: 'Beste reizigers, een familie dassen heeft zich gevestigd in de spoordijk. Om het spoor niet te destabiliseren, zullen we de komende maanden langzaam moeten rijden op dit traject.' Als er vroeger een dassenburcht werd ontdekt op een onhandige plaats, werd er snel met de dieren afgerekend en het hol weer opgevuld. Vandaag de dag vraagt het natuurbeschermingsrecht een andere behandeling. Deze dassenfamilie kreeg de tijd om de kleintjes groot te brengen, terwijl ProRail vlakbij een kunstburcht installeerde. Na het broedseizoen is de dassen vriendelijk verzocht te verhuizen, en is de oude burcht opgevuld.

Op dat moment in de trein werd ik eraan herinnerd dat er écht beweging zit in onze omgang met niet-menselijke burens. Het is een hele stap van een gedachteloos doodvonnis naar het aanbieden van alternatieve behuizing. Een paar medereizigers zaten even te mopperen, maar ik zag ook heel wat mensen minzaam glimlachen toen de conducteur zijn mededeling over het dassengezin deed. Kennelijk is het punt bereikt waar het ons meerderheidsstandpunt is, zoals vastgelegd in de wet, dat het voortbestaan van deze dassenfamilie veel tijd en geld waard is. Natuurlijk loopt het lang niet in alle gevallen zo, en krijgen niet alle soorten deze behandeling. Bovendien

zijn dit kleine offertjes in een rijk land als het onze. Maar toch. Het is een duidelijk geval waarin zachte waarden het winnen van 'de economie' in enge zin.

We kunnen het wel! Dat was mijn gevoel tijdens de rest van die treinreis – en dat voorjaar kwam het soms even terug als de trein weer afremde bij Ravenstein. Om terug te keren naar de woorden van Willem Witteveen, hier werden de hooggestemde idealen van rechtvaardigheid en compassie in een onvolmaakte wereld werkelijk enigszins waargemaakt.

In het verhaal van de mens en het leven op aarde wordt de kans op een goede afloop steeds kleiner – maar hij is er nog wel, en dus is er hoop

Op die toonhoogte wil ik afsluiten. In de woorden van Gandalf: 'Despair is only for those who see the end beyond all doubt. We do not.'⁶³ Ook in het verhaal van de mens en het leven op aarde wordt de kans op een goede afloop steeds kleiner – maar hij is er nog wel, en dus is er hoop.

In die geest is het te hopen dat we het grote plaatje op het netvlies zullen houden, en onze plaats daarin kennen. Meten met de juiste maat. Door de wereld gaan met een open blik, met oog voor medeschepselen. Zodat het inzicht doorbreekt dat opnieuw ruimte geven aan de natuur, ecosystemen herstellen, en samenleven met andere soorten, behoren tot dé grote opgaven van deze tijd. Zoals samengevat door Sir David Attenborough: 'We must rewild the world.'⁶⁴ Die taak is tegelijkertijd noodzakelijk en nobel, en biedt een uitgelezen kans om te laten zien dat *Homo sapiens* zijn naam misschien toch waard is.⁶⁵ •

⁶¹ Zie bijv. C.L. McCabe e.a., 'The ecological benefits of more room for rivers', *Nature Water* 2025, vol. 3, p. 260-270.

⁶² Natuurnetwerk Brabant, brabant.nl/onderwerpen/natuur-landschap/natuurnetwerk-brabant-nnb/.

⁶³ J.R.R. Tolkien, *The Fellowship of the Ring*, Harper Collins, 1991, p. 262.

⁶⁴ D. Attenborough, *A life on our planet*, Ebury Publishing, 2020, p. 121.

⁶⁵ Voor een nadere beschouwing van de

(mogelijke) gevolgen van de in dit essay aangestipte wetenschappelijke en ethische inzichten voor de toepassing en verdere ontwikkeling van het natuurbeschermingsrecht, zie A. Trouwborst, 'The Serengeti Rules and the untold value of fellow Earthlings: wildlife law in an era of ecological emergency, eye-opening science, and maturing morality', *Journal of International Wildlife Law and Policy* 2024, vol. 27, afl. 2, p. 74-118.